

ШЕРХАН
МҰРТАЗА

МЫҢБҰЛАҚ

ШЕРХАН МҰРТАЗА

МЫҢБҰЛАҚ

әңгімелер мен хикаяттар

Ш

Алматы
"Жазушы"
2007

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылды*

Мұртаза Ш.

М 84 Мыңбұлақ. Әңгімелер мен хикаяттар. — Алматы:
«Жазушы», 2007 — 320 бет.

ISBN 978-601-200-001-6

Қазақстанның Халық жазушысы, көрнекті қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның бұл жинағына әр жылдарғы таңдаулы әңгімелері мен хикаяттары енді. Оларда ел басына күн туған ауыр жылдардағы қазақ ауылдарының тұрмыс-күйі, адамдар мінез-құлқы шебер суреттелген.

Екінші бөлімдегі осы тақырыптармен өзектес үш хикаяттың да көтерген әлеуметтік ой жүгі үлкен.

М $\frac{4702250201 -057}{402(05)-07}$

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 978-601-200-001-6

© Мұртаза Ш., 2007
© «Жазушы» баспасы, 2007

СОЛ БІР КҮЗ

Бийкте-бийкте шу-шу етіп құрқылтай ұшып жүр. Мың-бұлақтың бір бұлағы — Шоқыбас сайы. Жарқабағы шұрк тесік: жыбырлаған құрқылтайдың ұясы. Құстар ұяларын тастап қыс болмайтын жаққа кетпекші.

Соны көріп, қыстың келе жатқаны Ноянның есіне түсті. Торы тайдың үстінде күн шуақтап отырса да, аяз қарып өткендей тұла бойы түршікті. Былтырғыдан да ауыр қыс болатынын бала жүрегі күн ілгері сезгендей. Қырық үшінші жылғы қыс естен, сірә, шыға қоймас.

Ноян былтыр желтоқсанда тобан аяқ болып мектепке бара алмай қалған. Тәңірі жарылқағыр, Тимофей шал көтерем өлген өгіздің терісінен шикі шоқай тігіп беріп әбүйір болған. Шоқай су тисе езіліп жүре беретін. Бірақ шұлғауын қалың орап, ілекерлеп мектепке барып қайтуға жараушы еді.

«Биыл қыста өгіздің терісі табыла ма, табылса оны Тимофей тағы тігіп беруге келісе қоя ма?..»

Ноян торы тайдың күзеген жалын сипап осыны ойлады. Тай бұл күнде жуасып қалған. Оттамастан мүлгіп тұр. Ол да бір ойдың шырмауында сияқты. Торы тайдың енесін былтыр әскерге алған. Әскерше киінген екі адам колхоздың бастығы үшеуі келіп жылқы аралап, ішінен бірнешеуін таңдаған. Біреуі осы торы тайдың енесі. Өте еңселі, тұлғалы бие еді, жануар. Әскери адамдар оның тісін ашып көрді. Кеудесін, тұрқын, тірсегін, тіпті құйрығына дейін сантиметрлеп өлшеді...

Торы тай енді енесін сағынатын болу керек, анда-санда адамша күрсінеді.

Қазір жылқы сайдың табанында жайылып жатыр. Бұрынғыдай сусыма емес. Көлік малы көп ойқастауға жоқ. Қамыттан мойны босаса болды, төрттағандап, басын оттан

алмайды. Жылқы жылжып өткен сазда пырдай боп жас тезек қалады. Сайдың қабағынан қарағанда, ойпаңда қаптаған қасқалдақ қонып отырғандай.

Шөп қатайған, гүл семген. Көбелек қалтандап көп ұшады. Бірен-саран қалған теңге жапырақтың қызғылтым гүліне тұрақтамайды, шырын шықпаған соң, тез-тез ұшып кетеді.

Сәмбі талдың жапырағы үн-түнсіз үзіліп, бастауға қалқып түседі. Енді бір сәт сарғайған жапырақтан қайнардың мөлдіреген қара суы көрінбей қалады.

Ноян тау жаққа қарады. Тауға таяуда белуарына дейін қар түскен. Соны көріп, өзінің жалаң аяқ екенін тағы да есіне алды. Ноян өскердегі ағасына хат жазып қойған, бірақ қалтасында жүріп тозды. Хаттың соңында ағасынан бір бөтеңке ала келуін өтінген. Ал хатты қайда жіберерін білмейді. Ағасы соңғы хабарында өзін хат жазбай қоя тұрындар, белгі өзімнен болады, жана адресімді айтып жазамын деп еді, жарты жыл өтті, содан бері дерек жоқ.

...Кенет, керемет! Ноянның көктен іздегені жерден табыла жаздады.

Сай басындағы қара жолдан бозандатқан шаң көрінді. Үсті жабық үш арба қаз-қатар тізіліп, адамдары азан-қазан әндетіп, көшпелілер келіп, сазға аттарын доғарды.

Алдыңғы арбадан кеспелтек келген дударбас кісі секіріп түсті де:

— Оһо, — деді. Қызыл етікті аяғымен көгалды жерді теуіп-теуіп шірене қалды. Жылқының пысқырығынан басқа дыбыс естілмеген сайдың іші лезде хан базардай гүледі.

Тек он үш-он төрт жастағы бота көз қыз ғана басқаларға қосылмай оқшау тұрып, қолындағы қобдишаны ашты. Ішінен қалақтай қобыз шығарып алды. Ноян оның скрипка екенін білмеуші еді. Бағанадан бері көшпелілерден бойын аулақ ұстап, шет тұрған. Шашы өрілмей иығына сусып төгілген, алабажақ көнетоз көйлек киген кішкентай қыз скрипканы иығына иегімен қысып алып, нәзік саусақтары майысқанда, Ноянның тұла бойынан ыссы бір толқын жүгіріп өтті. Еріксіз тебініп еді, торы тай бір-бір басып таборға жақындай түсті.

Басқа күйбің қу тіршілікте қыздың ісі болмады. Кең дүниеде өзі және скрипкасы ғана тұрғандай, өз ойынына өзі елітіп, баяу ғана көзін жұмды.

Ноян мұндай музыканы бұрын естіген емес. Таудың басындағы күміс тәжді алтын нұрға малып күн шығып келе жатқанда, соның шапағынан оянған дүние-әлемнің ән салғанындай, айлы тыныш түнде жалғыз бұлбұлдың таңдай тақылдатқанындай.

Бала бәрін ұмытты. Өткен қысты да, келер қысты да, жалаң аяғын да, апасының іңір қараңғысында қызылшадан титықтап әрең жетіп, үні бітіп, таңдайы кеуіп, бір жұтым шалап сұрайтынын да, бригадирдің: «Айналайын Ноян, бүгін мектебіңе бармай-ақ, жылқы бақ» деп жалынатынын да — бәрін-бәрін ұмытқан.

«Ақырзаман осы шығар, — деді бір кез Ноян өзіне-өзі. — Апам айтушы еді: ақырзаман боларда жердің жүзінен сиқырлы ән жүріп өтеді. Оған ілескендер қайтып жер бетіне оралмақ емес. Ол сиқырдан ешкім де аман қалмайды екен деп. Сол осы болар».

Бір мезгіл бала осы көшпен ілесіп, алысқа кеткісі келді. Тек ұдайы мына музыка ойнап тұрса ғана. Бірақ кешке үйге қызылшадан ерні кезеріп келетін апасын, оған шалаптық айран қалдырмай ішіп қоятын інілерін ойлады.

Көшке ілесе алмайды. Мына музыка көрген түстей. Түсте де осындай бір ғажайып шақтар болады.

Оның ойын дударбас кісі бөліп жіберді.

— Иә, жігіт, — деді судай қазақша. — Кімнің баласысың?

— Шахаманның.

— Әкең жоқ қой?

— Жоқ. («Оны қайдан біледі?»)

— Ағаң әскерде ғой?

— Әскерде. («Оны қайдан біледі?»)

— Мен білемін сенің ағаңды. Ол — нағыз батыр. Көрсем сенен сәлем айтамын. Астыңдағы тайыңды сатасың ба?

— Сатпаймын: Бұл колхоздікі.

— Әй, ақымақ-ақымақ. Мен білмейді дейсің бе. Әрине, сенің әкеңнен қалған тай емес. Мұндай тайы бар адам жалаң аяқ жүрмейді ғой.

Ноян аяғын қоярға жер таппай, торы тайдың қолтығына қыса түсті.

«Қыз естіп қойды ма?» — деп қысылды.

Дударбас жабық арбаның ішінен бір пар бөтеңке алып келіп, тайдың шоқтығына іле салды.

— Мә. Білемін, қиналып жүрсің. Ағаң келеді соғыстан. Бұдан да жақсы бөтеңке ала келеді. Мынау да жаман емес. «Рабочий». Талай қыста тепкілеп киіп шығасың.

— Сенбей тұрсың, ә? Тегіннен-тегін қайтіп аламын деп тұрсың ғой. Азаматсың. Сенде ондай күдік қалмасын. Бір қамыт әкеп бере ғой. Иә, кәдімгі аттың мойнына кигізетін қамыт. Білесің ғой қайда жатқанын. Кәзір арбакештер аттарын шығарып, түстікке кетті. Барып, аласың да қайтасың. Жан баласы көрмейді де, білмейді де. Бар шап! Сенбесен, бөтеңкені ала кет!

Ноян қызылша жаққа қалай шоқытып бара жатқанын білмей де қалды. Қызыл изен, тас мияның арасынан бір топ бұлдырық пыр-р етіп ұша жөнелді. Сары ала күзде қызылша даласы тым жасыл боп жайқалып жатыр. Аршылған төтті тамырлар семіз қойдың құйрығындай теңкиген. Аттары шығарылған арбалар қаңтарулы. Жан баласы жоқ. Тек жапырақтан құрт терген зымыран шымшықтар ғана шиқ-шиқ етіп ұшып жүр.

Арбакештер жапырақ астына жасырып кеткен қамыттардың бір ілінгенін Ноян тай үстінен көкпарша жұлып алып, постромкесін саядатқан күйі салпылдап кері шапты. Тұяқ астында қызылшаның жапырағы қаршылдады.

Соғыс жылдарының соры қалың аттарының тері сіңіп, қолқаны атқан қамытты жылқышы бала дударбас кісінің алдына шиырып ұрды.

— Кет, енді бұл жерден! — деді Дударбас.

Мұнысы қиын болды. Баланың осында қала тұрғысы келіп еді. Шашы өрілмей иығына төгілген скрипкашы қызға қарай бергісі келіп еді. Бірақ қызыл етікті:

— Кет! — деді. Бұрынғыдай емес, жауыға қарайды.

Қолында бөтеңке келе жатқанын Ноян былай шыққанда аңдады. Ескі, ескі де болса қайысы қалың «рабочий» бөтеңке. Қыстың уайымынан құтылғандай еді, бірақ еш қуанышы сезілмеді. Біреуді өлтіріп, аяғынан сыпырып алғандай суық көрінді.

Көшпелілер апыл-ғұпыл жинала бастады. Сайдың тасынан қалаған ошақтың оты бықсып, жұрты қалды. Қара

жолдан боз ала шаң шұбатылып шағын табор батысқа қарай тартып отырды.

«Кешке үйге келгенде, апам бұл бәтенкені қайдан алдың десе, не демекпін?»

«Қамытты арбакештер қазір-ақ іздеп жатқан шығар?»

Апасы айтушы еді: «Біреудің сабақты инесін алушы болма! Ағаң алыста от пен судың арасында жүр. Біреудің бір нәрсесіне тиіп, ағаңның ақ жолына жаман ырым жасама!» — деп.

Соны қалай ұмытқан! Мына сасық бәтенкеге бола ағасына мысық тілеу тілемек пе!

Ноян тайдың басын бұрып, көштің соңынан шоқырақтатты. Жырым балақ, жалаң аяқ қалпында қара жолдың шаңын аспанға бұрқ-бұрқ көтеріп, көсілте шапты. Тайдың құлағының түбі жіпсіп, танауы делдиіп, демі парылдап, қос аяқты сілтей салды. Жол жағалай шоқ-шоқ өскен ақ ши теріс аққан өзендей сағымданып ол қалды. Тау жаққа көзі түсіп кетіп еді: қадау-қадау мұзарт шоқылар шоқаң-шоқаң етіп өзімен қатарласа жарысып бара жатқандай екен.

Дударбас отырған алдыңғы арбаға теңесе бере, ауылдағы көкпаршы шалдарша әлгі бәтенкені шатырдың ішіне атып ұрды. Дударбастың көзі бағжаң етті.

— Ағатай, қамытты қайтып бер, — деді оған Ноян арбамен жағаласа шауып келе жатып. — Көлік тұрып қалатын болды, ағатай. Қызылша тасылмай қалатын болды, ағатай. Қамытты қайтып бер!

— Ақымақ! — деді дударбас жарау аттардың божысын қағып-қағып қалып. — Несіне қорқасың, қорқақ!

— Арба тоқтап қалады, ағатай!

— Ақымақ! Қорқақ!

Жабулы арбаның ішінен скрипкашы қыздың өрілмеген сусыма қара шашы көрінді. Қыз әлсіз жіңішке қолдарымен арбадағы дәу қамытты тырмыса тартып, лақтырып жіберуге әрекет қылды. Дударбас артына бұрылып, божыны бір қолына жиып алып, бір қолымен кішкентай қызды бүріп ұстап, арбаның түкпіріне итеріп кеп жіберді. Жанында жатқан ұзын қамшыны ала салып, үйіріп-үйіріп, Ноянға қарай сілтеп кеп қалғанда, мылтық атқандай сарт ете түсті. Торы тай оқыстан осқырынып қап, жалт берді. Ноян жалп етіп қара жолдың қалың топырағын құшақтай құлады.

Аузы-басы топыраққа толып, ұзынынан түскен күйі аяқ-қолын жинай алмай ұзақ жатты. Бізамен булығып шыққан жастан топырақ шыланды.

Тозаң тұтқан кірпігінің арасынан керуен көрініс тізбек-тізбек өтіп барады. Жалаң аяқ қар кешкені... Апасының шалап жоқта есіктің көзіне отыра қалып, қара сулы тостағанды қызылшаның топырағы тоздырған күс-күс қолымен безгек қысқан адамша ұстағаны... Қызылша артқан арбалардың станцияға қарай сықыр-сықыр жылжығаны... Арбакеш келіншектердің ұйқысыраған жуас күзді әлдилеп, өлдеқандай сағынышты ән салғаны... Жалғыз арбаның жасыл жапырақтар арасында қамытсыз, жүре алмай жетімсіреп қалғаны... Күрдек-күрдек қызыл изен арасынан пыр-пырлап бұлдырықтар ұшқаны... Соғысқа кеткен енесін есіне алып, торы тайдың көз жұмып тұрып ішін тартатыны... Бәрі-бәрі көшпелі көрініс.

Бір ғана скрипка тартқан қыз иығына сүмбіл қара шашы төгіліп, жанары жәудіреп, Ноянның көз алдында тұрды да қойды.

АЙЫРБАС

— **Ж**ұрттың сендей баласы әуедегіні арбап, жердегіні жалмап жұлынып тұрады. Мынаның жатысын қара, ей! Манаптың баласы ма едің, ей, түске дейін ұйқысын аша алмай манаурайтын?

Айша әлгінде-ақ, сиыр сауарға шыққанда-ақ:

— Тұр, киін, базаршылар кетіп қалатын болды, — деп ескертіп кеткен. Қорадағы қызыл сиырдың сүтін қақтап сауып қайтып кіргенде, мен өлі ұйқымды аша алмай меңзең болып отыр едім, енді шайдай ашылды. Айшаның ашуы өзі даладан бірге ала кірген аяз буынан да ызғарлы.

Күн жексенбі еді. Жексенбі келсе Мыңбұлақтың тірі жаны Борандының базарына қарай ағылады. Айша мені сол базарға жұмсайды ғой.

— Міне, мынау үш қадақ май, — деді ол дорбаға салған көк кастрөлді қолыма ұстатып. — Осы үйде тумай жатып әкесін жалмаған үш жалмауыз барсың. Үшеуіңнің аузыңнан жырып алып жинаған үш қадақ май. Үсті-басымыз кірден шіріп кетті. Үш кесек кір сабынға айырбастайсың. Түсіндің бе-ей, Барсхан?

Ақшаға сат демейді. Сабынға айырбаста дейді. Соғыстың ақшасының құны жоқ. Ақшаға сабын тұрмақ, сабақты ине сатып алу да қиын.

Мен шықсам да, күн әлі шыға қоймапты. Бірақ, басқа базаршылар әлдеқашан кетіп қалса керек, түнде жауған қыламық қардың беті ізден шұбарланып, Борандыға қарай жол сайрап жатыр. Қар бетіндегі іздерге қарағанда, жолаушылардың ат мінгені аз, есек мінгені көп, жаяулары одан да көп. Бір сиыр ізі, он шақты қой-ешкі іздері байқалады. Жолдың шетін ала бір иттің ізі де жосылып жатыр. Сірә, Хадиша жеңешемнің Майлыаяғы болар. Майлыаяқ Хадиша қайда бармасын, соңынан қалмайды ғой. Мақсұттың көзі ғой, жүрсе — жүре берсінші деп, Хадиша да оны еркіне жіберген. Басқалар сияқты шынжырлап байлап тастамайды. Хадиша бір жолы жегжаттарына бармақ болып, Борандыдан пойызға отырады ғой. Майлыаяқты есігінің алдына байлап, Айшаға аманаттап:

— Айша-ау, мен келгенше Майлыаяққа жуынды беріп тұр. Ит те болса, обал ғой. Көзін әлі ашпаған күшік күнінде мұны үйге Мақсұт әкеліп еді. Содан ба білмеймін, осы байғұс маған тілсіз адам сияқты көрінеді, — деді.

Майлыаяққа Айша ие бола алмады. Хадиша кеткен соң, қыңсылап-қыңсылап, ақыр аяғы ұлып бөле болды. Иесіз үйде ит ұлыған қандай жаман. Ақыры қарғы бауын үзіп, қашып кетіпті. Бет алды кетіс емес, Хадишаның ізімен жортып отырып, вокзал басына барған да, аңырып тұрған да қалған. Хадиша Түлкібастан қайтқанша үш күн бойы сол вокзал басынан шықпай қойған ғой. Хадиша пойыздан түсіп келе жатса, мойнына біреу асыла кетеді. Қараса — Майлыаяқ!

Содан бері Хадиша Майлыаяққа бола алысқа ұзап шықпайды.

— Ит те болса, кейбір адамнан артық. Менсіз күні жоқ. Жалғыз жар деген Мақсұттың өзі соғыста хабар-ошарсыз кетті. Мына байғұстың менен шығарда жаны басқа. Кейде маған мұнайып қарағаны сонша, осы өзі Мақсұттың аруағы емес пе деп қаламын, — дейді Хадиша.

Соны айтқанда кәдімгідей қорқамыз. Бір үйде жападан-жалғыз адамның ойына не кіріп-шықпайды.

Борандының базары ығы-жығы. Биік дуалмен қоршалған базарға кірер есік біреу-ақ. Онда жеңіне қызыл мата байлаған жуан әйел тұрады. Сатуға зат алып келгендерден бір сомнан ақы алып, қағаз жыртып береді. Мен өзімше қулық жасап, білдірмей өтіп кетейін деп едім:

— Постой! Постой, киргизенок! Ишь ты! — деп қолымдағы кастрөлді ашып көріп, масқарамды шығарды. Амал жоқ, бір сом төледім.

Енді кастрөлдің қақпағын ашып қойып:

— Маслө, маслө! Надо милө, милө! — деймін. Оным: майды сабынға айырбастаймын дегенім ғой.

Әуелі «миләсі» бар адам кездесе қоймады. Ал будақ-будақ ақша ұсынғандар көп-ақ. Оларға көнбей қойдым. Үсті-басы шырыштай болып, көк түлкі жағалы, қара пальто киіп, мойнына ақ жібек орамал салған әйел қасымнан әрі-бері айналшықтап шықпай қойды. Киімінен бір түрлі бейтаныс иіс мұңкиді. Сөйтсем, нафталин екен ғой. Әлгі шырыштай әйел бір кезде таяп келіп:

— Бала, кітапқа айырбастайсың ба? — деді сыбырлап.

Кітап дегеніне елең ете қалдым. Оны әйел де сезді.

— Қандай кітап?

— Мә, көр, — деп қойнынан жұқалығы дәптердей кітапша шығарды. Оқып қарасам:

«Кітаптан соң кітап. И. С. Тургенев. «Муму» деп жазылшты. Қазақша. Әлгі жазулардың астында еңгезердей бір адам күшіктің желкесінен ұстап көтеріп тұрған суреті бар. Алғым келеді, бірақ Айшаның ашуы есіме түсіп, лезде бас шайқаймын.

— Надо милө, милө, — деймін.

— Сабын бір күндік, мынау саған өмір бақи азық, — дейді шырыштай әйел, орысшасын шала-пұла ұғынықты етіп сөйлеуге тырысып.

— Мама маклаш даст, — деймін. Оным Айша ұрады дегенім.

Сөйтіп тұрғанда бет-аузы күлдіреңкіреген, сақал-мұрты қырылмаған, күйелештеу бір дәу кісі гүр-гүр етіп:

— Балақай! Екі қадақ май — екі сабын! — деп қағазға ораулы екі кесек бірденені сырма фуфайканың қойнына

тығып-тығып жіберді де, кастрөлден екі бөлек тоңазыған сап-сары майды күйелештеу қолымен іліп-іліп алып, газетке орап, басымды умаждап-умаждап, ақ қозының елтірісінен Айша тігіп берген малақайымды көзіме сырғыта түсірді де, кете барды.

— Ау, тағы біреуі қалды ғой, — дегенімше болмай, көзден тасаланды. Қойнымдағы кесектерді алып, қағазын ашып қарасам, кәдімгі кір сабын. Тіпті мөрлеп тастаған жазуы да бар. Жап-жаңа. «Е, осы екеуі де жетер, құр қол қайтқаннан гөрі бұ да дұрыс» дедім.

Енді бір қадақ май қалды. «Қадақ» дегенді біреу түсініп, біреу түсінбес. Менің түсінігімде: «фунт» дегенге келеді, яғни төрт жүз грамдай болар. Оны таразыға тартып жатқан Айша жоқ, бір пиала майды — бір қадақ деп өзі өлшем қойып алған. Бүкіл ауылда жалғыз сеператор бар. Омар бастықтың үйінде. Таңертең Айша қызыл сиырды сауып бола салысымен, мектепке барардың алдында мен бетін үлдірекпен байлаған шелекті алып Омардың үйіне жүгіремін. Омар бастықтың етжеңді сары қарын қатыны сеператордың ақысы деп аптасына бір рет қаймақты өзі алып қалады. Қалған алты күннің қаймағынан Айша май түсіріп, түскен майды пиалаға сылама етіп салып, одан соң алақанымен шапаттап-шапаттап, сары шелек сияқтандырады да, суыққа тоңазытып қояды. «Тумай жатып әкесін жалмаған үш жалмауыздың» алақандарына анда-санда қарғаның саңғырығындай бір-бір түйір май салады. Ол кез біз үшін мереке. Алақандағы сары май емес, сары алтын сияқты болып көрінеді. Саусақпен болар-болмас жалап, осы бір ләззат сәтін соза түскіміз келеді. Сөйтіп Айша аптасына үш қадақ май жинайды. Борандының базары үш қадақ майға кейде сабын, кейде бөз көйлек, кейде тұз, ши шақпақ, кейде жермай (керосин) айырбастап тұрады. Көбінесе бұл байлық болмай да қалады. Шақалақ қызыл сары финагент келіп, май салық қағазын тапсырып кеткен соң — бәрі бітті. Базарға апаратын май да болмайды; алақанға салатын тобықтай «сары алтын» да жоқ. Ондайда Айша отыра қалып, бетін басып солқылдап жылайды. «Тумай жатып әкесін жалмаған үш жалмауыз» состиып, үн-түнсіз қаламыз...

Сонымен көк кастрөлде бір қадақ май қалды. Ары-бері: — Милә, милә, — деп көріп едім, сабын табылмады.

Бір кезде мойнына көк түлкі салған шырыштай әйел ілбіп тағы келді. Өңі бит сорғандай боп-боз. Бұрын Боранды базардан бұлай киінген әйел кездесе бермейтін. Сірә, соғыс болып жатқан аудандардан болар.

— Балақай, берсенші майыңды. Мә, кітап, менің тура сендей қызым ауырып жатыр. Соған бола. Бере ғой. Бұл жақсы кітап. Өкінбейсің. Кейін түсінесің.

— Айша ұрсады.

— Ақылы болса, ұрыспайды. Бұл өте жақсы кітап. Оқып болған соң, риза болып әлі мені еске аласың.

Базар тарқап барады. Борандыдан ауылға жаяу жеткенше талай жер. Қарным да ашты. «Е, мейлі, не де болса — көрейін» деп кітапты ала салып, ауылға қайттым.

Жолда Евгеньевканың бұзық балалары ұстап алып ұрар деп, ентіге жүгіріп келемін. Жанында серік болмағаны жаман-ақ. Құдай ондап, Евгеньевкаға кіре берісте Хадиша жеңешемді қуып жеттім. Жанындағы Майлыаяқ мені танып, құйрығын бұлғандатып, сырмақ сары фуфайкамның етегін иіскеп-иіскеп қойды.

— Е, шырақ, Боранды базарды көшіріп келе жатқандай ентігесің ғой, тегі, — деп күлді Хадиша жеңешем қалжыңдап. Ауылдың салты бойынша, ол менің атымды атамайды. Кішкентай да болсам, қайнысымын. Шырақ дейді. Қандай жақсы. Шырақ дегені шырағдан деп естілгендей болады. Шырағдан — не жетілік, не ондық шипшасы бар шам ғой. Мені жарық сәулеге теңегеніне іші-бауырым елжіреп-ақ тұрады.

— Не алдың?

— Е, сабын ғой...

— Қанша сабын алдың?

— Екеу.

— Шешен үш қадақ май деп еді ғой. Алданып қалған жоқсың ба?

— Сол екеуі-ақ табылды.

— Екеуіне екі қадақ бердің бе? Біреуін не қылдың?

— Кітап... — деп күмілжідім.

— Қандай кітап?

— Міне, — деп қойнымнан суырып алып, қолына бердім. Хадиша көлемін көріп тыржиыңқырап қалды.

— Мына біреу күшік пе?

— Күшік қой.

— О, не қылған күшік?

— Білмеймін, әлі оқыған жоқпын ғой.

— Өзі пышақтың қырындай жіңішке ғой. Немене, сөзі жетпей қалған ба? Оқышы өзін. Шаршап та кеттім, қараң қалғыр-ай? Отыр-ей, шырақ. Кішкене жан шақырайық!

Евгеньевканың арғы шетіне шыққан соң, алыстан, тау бөктерінен бұлдырап біздің Мыңбұлақтың тал-дарағы қарайып көрінеді. Сайдың қабағындағы тасқа Хадиша бос қапшықты төсеп, соған екеуміз қатар отырдық.

Қабақтағы қасат қар сәл-пәл жіпсіп, еріп жатыр. Күн жылы.

— Оқы, — деді Хадиша.

Мен оқи бастадым. Бұл өзі Герасим дейтін тіл-аузы жоқ, құлағы керен дәу кісі мен оның титтей күшігі Муму туралы екен. Бір-екі бет оқыған соң, Хадишаға қарап едім:

— Оқы! — деді.

Қарсы алдымызға етпеттеп Майлыаяқ жатыр. О да ұйып тыңдайтын сияқты. Көзін ашып-жұмып, ашып-жұмып қояды.

Жіңішке кітапшаның соңғы бетін жауып болып, Хадиша неге үндемей қалды деп, бетіне қарасам: бетінен тарам-тарам болып жас ағып, жыла-а-ап отыр.

— Бір қадақ майға бір қадақ алтын айырбастап алғаныңды білдің бе, шырақ? — деді Хадиша ақ жаулықтың ұшымен бетін сүртіп. Сөйтіп ақ қозының терісінен Айша тігіп берген малақайымды алып, басымнан сипап көпке дейін үндемеді, тек оқта-текте өксігін баса, әдемі мұрнын тартып-тартып қояды. Майлыаяқ көзі мөлііп, құйрығын бұлғаңдатады. Муму туысқанының қайғылы тағдырын о да түсінді ме — білмеймін.

Енді ойлаймын ғой: шіркін «Мумуды» дүние жүзінің барлық тілдеріне аударып, жер бетінде қанша бала бар, тіпті ересегіне де, бөріне-бөріне оқытса... Сонда жер үстінде озбырлық, оспадар қодарлық, қатыгез қаражүректілік, жауыздық атаулы жойылып, адамдар ақылдырақ, мейірімдірек, қайырымдырақ болар ма еді...

Ал сонау мың да тоғыз жүз қырық үшінші жылдың қысында «Мумуды» оқып болған соң, Хадиша жеңешем, Майлыаяқ үшеуміз кеш бата ауылға жеттік.

Біздің үйдің алдында Айша, оның жанында кішкентай қарындасым мен інім үшеуі ербиіп жол жаққа қарап тұр екен.

— Немене, тегі, Қоқанның базарына барғандай жүріп алдыңдар. Басқалар баяғыда қайтты. Әбден зәреміз кетті, — деді Айша айқайлап сөйлейтін әдетіне басып.

— Айқайлама, ей, Айша! Балаң олжалы, — деп Хадиша жайбарақат жауап қатып. Бәріміз топырлап үйге кірдік.

Хадиша бізбен көрші ғой. Үйіне асыққан жоқ. Неменесіне асығады. Айша айтқандай, «шымылдығы желбіреп тұрған жоқ», бала жылап жатқан жоқ, бірер тұяқ малын Хадиша жолаушы кеткенде Айша-ақ жайғастыра салады. Енді Хадиша жалғыз үйге барып, жападан-жалғыз отырғанынан қашып, біздің үйге бұрылды ғой. Онысы қандай оңды болған десеңші.

Біздің үйдің іші жып-жылы. Пеш қызып, пештің үстіндегі плитада шайнек сақыр-сұқыр қайнап тұр екен. Айша дереу дастарқан жайып жіберді.

— Сендер қаталап жолдан келдіңдер ғой, шай іше беріңдер. Мен Барсханның көйлегін шайып тастайын. Таңертең мектепке барады ғой. Көйлегінді шеш, ей, Барсхан.

Үстімдегі жалғыз жейдені шешіп беріп, жалаңаш етіме фуфайка жамылып отырдым.

— Сабының екеу-ақ қой-ей, Барсхан?

Осы сұрақты көптен күтіп, қорқып отырғанмын. Қорыққаннан үндей алмай қалдым, терши бастадым.

Менің орныма Хадиша саспастан, шайын сораптай отырып жауап берді. — Біреуін кітапқа айырбастадық, — деді.

— О, кітапта басың қалғыр! — деп Айша маған көзін оқтай қадады.

— Жә, жә! Оқышы, ол кітапқа бір қадақ май емес, бір сиыр берсе де татиды. Жайыңа отыр, жұмысыңды істей бер, — деп Хадиша жеңешем Айшаның бетін тойтарып тастады.

Хадиша болмағанда менің күнім не боларын бір құдайдың өзі біледі.

Айша босаға жақта ыстық суға суық су араластырып, томыртқылап жылытып, қаңылтыр кірленге менің көйлегімді атып ұрып, үстіне томыртқылаған суды құйып, мен базардан әкелген сабынның біреуін «бісміллә» деп жібiген көйлекке сүйкеп кеп қалды. Бізге арқасын беріп ары қарап отыр еді, адырайып бері қарады. Дорбадағы сабын-

ның қалған біреуін алып, тағы сүйкеп қалды. Сөйтті де білектерінен су тамшылап, екі қолына сабынды алып, орнынан зілдене түрегелді.

— Мынау не?! — деді әлгі екеуін менің мұрныма тақап.

— Не болды, байғұс-ау? — деп терлеп отырған Хадиша да үңілді.

Хадиша шайын қоя салып орнынан тұрды. Мен де түрегелдім, Хадишаның арқасына тығыла бердім. Айшаның екі қолында жуан-жуан шегелер қағылған кәдімгі екі кеспек ағаш. Салмақтырақ болсын деп шеге қағып, сыртына болар-болмас сабын жағып, лекерлеп, мөрлеп қойған екен.

Хадишаның арқасына тығыла түстім...

СОҢҒЫ НӘСІП

Кейде үрейлі, кейде аянышты сол бір ызың. Түсі ме, өңі ме? Әйтеуір, әлгі ызың шаршаған миын шаққаны рас. Ұйқылы-оюу, яки, өлі мен тірінің арасында жатып ол әзірейлінің әніндей ызыңның иесі кәдімгі Жабайы ара екенін сезді. Сыртта, терезенің үстіндегі бұғат ағаштың жапсарында күлдіреген күйіктей боп-боз ара ұясы тұрар еді. Сапагерей сол ұяға кіріп-шығып, әлдеқалай қарбалас, қыбыр-жыбыр тіршіліктің қамында сапырылысып жататын алтын бауыр араларға аса зер сала қоймайтын. Адамның мекеніне жақын жүргісі келетін жәндіктер бар. Ара ұясын үйдің сыртына салса, қарлығаш тіпті үйдің ішіне салып алады. Қарлығаш тіпті сол үйдің жиен баласындай еркелеп жүреді.

Ал, Жабайы ара... Кім біліпті. Қорқыныштылау ма, қалай. Мына сарнап қалған сары бауыр сол сырттағы ұядан әлдеқалай үйге кіріп кеткен саяғы болды.

Сапагерей орнынан тұрып барып, терезені ашып, қаңғыбас заржақ Жабайы араны сыртқа шығарып жібермекке бір талпынды. Ояуында оқып жатып қолынан түсіп кеткен газетті шиыршықтап, сонымен ұрып алмақ та болды. Басын көтере берейін деп еді, басы бас емес, шойын екен. Сылқ етіп жастыққа қайта құлады.

Көзін жұмып жатып, жымыып қойды. Сәске түсте Мырзагерей екеуі тоқсандағы Досан қарттың көңілін сұрай барғаны есіне түсті. Ағаш төсегінде аппақ қудай әдемі жатқан Досекең Сапагерейді көріп, оның қызулау екенін байқаса

да, еміреніп, бір кездегі жұлындай жүгермектің соңғы кезде есіріп жүргенін ұнатпаса да, бұл жолы кәдімгідей көңілі босады. Сапагерей оған әлі бала сияқты ғой, қолынан ұстап, сипалап, көпке дейін босатпады.

— Жасың ұзақ болсын, мені ұмытпасаң, — деп сыбырлады. — Атаңның аты ерттеулі тұр. Тағдыр тартылып, талқан таусылған шығар. Мен сенің марқұм әкенмен түйдей жастымын ғой. «Жорға мінген досынан айырылады, көп жасаған құрдасынан айырылады» деген. Рас екен: көп арпаның ішінде жалғыз бидай мен қалдым. Енді етек-женді жинап жатырмын. Мен олай-бұлай болып кетсем, абиырман аттандыруға көмектес, соңғы тілегім...

Досекең одан әрі сөйлей алмай ентигіп, үні бітіп қалғандай еді.

— О, оны уайымдама! — деп Сапагерей құрдасынша қойып қалды. — Өлсең — терең қазып, тепкілеп көлеміз. Балаларың сараң болмай, жыртысты дұрыстап берсе, өзіңе арнап тұрып арақ ішем...

Досан қарт кенет қайратына мінгендей даусы қатқыл шығып:

— Атауыңды іш, дуайпат! Кет! — деді.

«Барып кешірім сұрасам ба? — деді өзіне-өзі қазір Сапагерей. — Шал кәдімгідей көңіліне алып қалды, ә».

Ол ойы лып етіп сөне салды. Тілі аузына сыймай таңдайына жабысып жатыр екен. «Осы мен бармын ба өзі» дегендей бет-аузын сипалап көрді. Бір кездегі нарттай дидарлы өңді долы ұрғандай, күлгін тартыпты. Өз қолы өз денесін сезіңкіремей, саусағы үсіген картопқа тигендей әсер етті. Жүрегі сәл үріккендей болды. Бірақ қорқыныш одан арыға ұзаған жоқ. Тек бір аңсар барын біледі: бір саптыаяқ сыра. Яки бір жұтым қызыл шарап болса, шіркін... Баяғыда өзі сияқты бір бейбақтың осылай бір қиналып жатқанда айтқаны есіне түсіп, мырс еткен болды:

— Ел қайда, Есіл қайда, Нұра қайда?
Ақ қайда, қызыл қайда, сыра қайда?
Таңертең бас ауырып жатқаныңда,
Қатының хал қалай деп сұрамайды, ө! —

деп мінгірледі. Жаңылмай айтқанына өзіне-өзі сүйсініп, өзіне-өзі сұқтанып жатты. «Тура біздің қатын!» — Жаңа-

лық ашқандай таңданып, таңдай қағайын деп еді, тілі желімденіп қалған екен.

Түндегі жанжал еміс-еміс елес берді. Жаңылдың түнде айтқанының бәрі түгел есінде жоқ. Тек: «Атауыңды іш!» — дегені мына жабайы араның ызыңымен аралас естіліп тұрған сияқты. Оның үстіне бүгін сәскеде әл үстінде жатқан Досан қарт та: «Атауыңды іш», — деді.

Сапагерей терезені сабалап, ызалана ызындап жүрген алтын сары жабайы араны жастықпен ұрып өлтірмекші болып ұмтылып еді, жастық алысқа ұшпай, кереуеттің жанына құлады.

«Атауыңды іш!» — дегені, әйтеуір, «айналайын» дегені емес. Оны Сапагерей тұспалдайды. Бірақ «Атау» дәл не екенін Сапагерей ғана емес, Сапагерей тұстастардың көбі пайымдай бермейді. «Әй, көк соққыр!» — деген бірдеңе сияқты. Көктің не екенін де олар бағамдай алмас. Көктің — аспан екенін, аспанның — космос екенін, космостың — күдірет екенін, көк тәңірі содан барып өрбитінін олар қайдан білсін. Оның бәрі ескі наным ғой. Исламнан да ескі. Ол Сапагерейдің өзінен санағанда жүзінші атасының тұсында туған наным. Жүзінші атасы заңғар аспанға көзін көп тігер еді. Күндіз көкпенбек сол заңғар күмбез түнде мақпал қара тартып, жұлдыздардан сансыз алқа тағынар еді. Сапагерейдің жүзінші атасы мақпал қара аспандағы жұлдыздарға қарап, сол жұлдыздардың әр жағында не бар екен деп қиналар еді. Не бар екенін біле алмай, өзінше: аспан қаптаулы, алтын шегелермен шегенделген күмбез деп иланатын. Ал күмбездің ар жағында не бар екеніне ақылы жетпей титықтайтын.

Алтын бауыр ара терезені сабалайды. Мына тымырсық ауалы үйден шығып кетіп, дала кезгенді, қызғылтым гүлді жоңышқа алқабына жетуді аңсайды. Бұл үйге қара басып қалай кіріп кеткені белгісіз, даланың жұпар иісті гүлдерін, сылқ-сылқ күліп, күміс қоңыраудай сылдырап аққан бұлақ жағасындағы күлгін бас жалбызды, ақ гүлі алқадай жарқыраған гүлқайырға қонып алып құйқылжыта сайрайтұғын сары торғайды сағынды. Сағынды да, мына жауыннан айғыздалған терезе шынысын быт-шыт етпек болып, тарс-тарс сабалады, даусы ызалана шығып, ызыңы күшейді.

«Ара екеш араға дейін маған жау» — деп қорланды Сапагерей. Колхоз бастық бір ай бұрын жұмыстан шығарды.

Кеңсе қызметкері еді, маскүнем деп шығарды. Басқарма құрамында бұған ара түсіп жаны ашыған ешкім болмады. «Неге?» — деді Сапагерей қамығып. Сөйтті де, Жабайы араның ызыңына қосылып, ыңылдап:

— Бір тентек ел ішінде жүрмей ме екен,
Соңыма неге түстің бәрің бірдей? —

деп әуенге салып көріп еді, үні шықпады, ішінен айтты. «Ара екеш араға дейін жау. Адамдар арадан өткен», — деп күллі әлемге өкпелеп, іргеге қарай аунап түсті. Содан өзегі өртеніп бара жатқандай болды да:

— Су... — деді. Тілін тандайынан айыра алмады. Үнін ешкім естімеді. Жаңыл сабағына кеткен болар. Бөлменің есігін біреу тырмалағандай болды. «Мысық па?» деді. «Жок, Ербол ғой».

— Ербол! Су, су! — деп қырылдады.

Тілі әлі жөнді шыға қоймаған Ербол әкесінің түрінен, қырылдаған үнінен қорқып, апыл-тапыл қаша жөнелді.

«Соңыма неге түстің бәрің бірдей... Ербол да жек көреді».

Жабайы араның ызалы ызыңы күшейе түсті. Терезенің ар жағында жарық күн бар, қызылбас жабайы жоңышқа бар. Үйдің іргесіндегі берекесіздеу селдір-селеу күнбағыс та гүлдеп тұр еді. Жабайы ара соларды зарыға сағынды.

Жабайы ара терезе шынысын кеудесімен ұрып сындырардай тарс-тарс соғылды, ақыры тұмсығы тасқа тиген көксерке балықтай есеңгіреп біраз тыншыды да, енді саңылауды басқа тұстан іздеуге әрекеттенгендей, үйдің ішін айнала ұшты. Төсекте жатқан адамның тұсынан бір иіс сезілгендей болды да, әлгінің бет-аузын тұспалдап ары-бері зу-зу ұшып өтті. Сапагерей сескеніп қалып, халсіз болса да қолын ербеңдетті.

— Атаңа нәлет, не іздеп жүр? — деп ызасы келді. Осыдан аяғын басып, орнынан тұрар күн туса, терезе сыртындағы жабайы ара ұясын тас-талқан қылуға ант етті.

— Ошағыңды ойрандамасам! — деді. «Шаңырағыңды ортаңа түсірмесем» деп айта жаздап, арада қандай шаңырақ бар дейсің деді ме, айтпады. Сапагерей сауатты болса да, дәл сонда Жабайы арадан артық сәулеткер-архитектор жоқ екенін зерделеп жатпады. «Тіп-титтей болып дап-дардай

кісіні қорқытады, ә?» — деп таңдайын қақпақшы еді, тілі ажырамады.

Бір мезгіл ол Жабайы араны аяп та кетті. «Оның орнында өзім болсам қайтер едім?» — деді. Өзінің «масханада» жатқаны есіне түсті. Өсіресе темір төсекке белдікпен таңып тастағаны қорлық. Баяғыда баланы бесікке солай таңып тастаушы еді. Сонда Сапагерей темір төсекті арқалап тұрып кете жаздап жұлқынған. «Бұл не деген қорлау!» деп айқайлаған.

Ал мына Жабайы ара абайсызда мұның бөлмесіне қамалып қалыпты. Айырмашылық бар, әрине. Араны Сапагерейдің үйіне ешкім зорлап кіргізген жоқ. Ал сауықтыру бөлмесіне Сапагерейді сол жолы зорлап кіргізген...

Жабайы ара ашулы. Далаға, қызыл жоңышқаның гүліне жеткісі келеді. Қызыл жоңышқаның гүліндей шырын жиханда жоқ. Сапагерей арзан қызыл шарапты қандай жақсы көреді, жабайы ара да қызыл жоңышқаның шырынын сондай аңсайды. Екеуі де сағынышты, екеуі де ынтызар.

Жабайы ара Сапагерейдің бетіне төніп, ызаланып, ызындап тұрып алды. Сірә, қонбақшы. Сапагерей қорқып кетіп, әлсіз қолын ербендетті.

Есік сықырлады. Саңылаудан Ербол сығалады.

— Ербол, су, — деді Сапагерей.

Саңылау табылғанын сезген жабайы ара есікке қарай ызындап кетіп бара жатыр еді, бала қорыққаннан есікті жаба қойды. Ара есіктің жақтауына сарт соғылып есеңгіреп қалды ма, жым-жырт болды.

Сәл уақыт өткен соң, жабайы ара қайтадан гөй-гөйіне басты. Гөй-гөйлеп жанталасып жүрген жабайы ара емес, дәл өзі сияқты көрінді Сапагерейге.

Түнде қай уақытта келгені есінде жоқ. Бірге болған Мырзагерей еді. Ол қайда? Мынадай жан қысылғанда неге келмейді? Неге бір жұтым сыра бермейді? Терезені ашып, жабайы араны шығарып жіберсе қайтеді?

— Ербол, жабайы араны шығарып жіберші...

Есітпейді. Нәресте ғой. Терезені аша да алмайды.

Жаңыл сабағынан қайтатын уақыт болса екен. «Атауыңды іш» десе, дей берсін, әйтеуір, сусын берер еді. Кешікті. Мені ойламаса да, Ерболды ойласа қайтеді?»

Сапагерей судан, сырадан басқа тағы бірдене іздегендей біраз сіресіп жатты. Не? Нені іздеді? Әлдене жетпей тұр? Не?

Ойлап-ойлап әрең тапты. Жабайы ара ғой! Ол неге тынши қалды? Неге ызындамайды! Әлде саңылау тауып далаға шығып кетті ме?

Жабайы араның үнсіз қалғаны Сапагерейді қатты алаңдатты. Бұл бір жұтым сыраның аңсарынан да қатты батты. Қиналып жатып, күшеніп жатып, оң жамбасына аударылды да, аяқтарын жерге салбыратып, еденге тіреп көрді. Кәдімгідей тіреледі. Содан бірте-бірте бойын билеп, орнынан тұрмаққа әрекет жасады. «Жабайы ара неге үндемей қалды?»

Тікесінен тұра бергенде басы айналып, көзі бұлдырады. Бұлыңғыр бұлдыр арасынан пештің үстінде ақ кесе сылаңдап көрінді. Өне, сусын! Бір-бір басып ақ кесеге қол созды. Е, түннен қалған қызыл шарап қой! Бағанадан бері бұл қалай ойға келмеген? Басы бас емес, әйтпесе осыны да ұмытма екен? Көп қиналғанның бір рақаты бар. Ақ кеседегі қызыл шарап. Оған қолы бір тисе — патшалықтың керегі жоқ! Патша да одан бақытты бола алмас.

Сапагерей көзін тарс жұмып, ақ кесені қос қолдап тұрып тартып жіберді. Тұла бойы балбырап, іпші-бауыры елжіреп, ішіне рисалат нұры енгендей еміреніп, жаны жай тапқандай еді, кенет өңеші тыз ете қалды. Әлдене тырнап өткендей болды. «Жарықтық шарап та шағатын болған ба?» деді де қойды.

Енді лезде өңеш өртені бастады.

«Спирт пе?» деп күдіктенді. Тынысы тарылды. Ауа жетпей, алқымын ұстаған қалпы терезені ашпақ болды. Тұтқасын таба алмай, шынысын жұдырықпен ұрып сындырды. Ішке леп кірді. Бірақ тыныс ашылар емес. Енді мүлде бұындыра бастады.

Терезе салдыр етіп сынғанда, Жаңыл мектептен қайтып келе жатыр еді. «Мас болып, Мырзагерей досымен төбелесті ме, немене?» — деп тұра жүгірді.

Жүгіріп кірсе, Сапагерей терезе түбіне құлаған екен. Әлдене деп қырылдады, естілмеді.

— Ойбай, кім бар? — Жаңыл жүгіріп көшеге шықты. Асығыс Ерболды қағып кетті. Бала шырылдап қалды.

Жаңыл дәрігерді ертіп келгенде, Сапагерей баяғы бір сымбатты сері шағына қайта оралып, беті бал-бұл жайнап жатыр екен.

Кейінірек экспертиза ажалдың сырын ашты: хирург жігіт Сапагерейдің өңешінен жабайы араның, әуелі бір қанатын, содан екінші қанатын, мыжылған денесін алып шықты.

Бұл хабарды естіген Досан қарт:

— Ой, әттеген-ай, «кеше көрген — бүгін жоқ, опасыз — дүние боқ». «Атауынды іш» деп бекер қарғадым ба, ә? — деді.

КӘРІ СОЛДАТ

Сексен жаста қатарың сирей бастайды. Қапалы болса да, қатал шындық сондай.

Ал, «Құланоты» ауылында соңғы кезеңде сексеннің табалдырығынан аттаған жалғыз Сырым болды. Қалың бидайдың ішіндегі жалғыз арпа.

Бұл жасқа жеткенше Сырым өзінің саяқтығын сезе бермеуші еді. Өйткені алдында ағалары бар еді, ал алпыс пен жетпістің арасында өзіңнен бес-он жас кішілерден үлкендігің аса шодырайып тұрмайтын.

Енді Сырым алдындағы ағалардан жұрдай болды да, артына бұрылып қарап еді, әлдекім ат басындай алтын беретіндей алға тым асығыс кетіп қалыпты. Өзгелерден оқшау озып кеткеніне ынғайсызданатындай хал кешетін болды.

Анау-мынау десе де, сексеннің аты — сексен. Қырыққа жетпей қыржиып қартаятындарды да көріп жүрміз. Төрт жыл қиян-кескі соғыстың ішінде жүрсең, соғыс біте бергенде, құмалақтай оқ та емес, қол тоқпақтай снаряд оқ қолыңды шолтитып жұлып кетсе, ол аз болғандай сол жамбасыңда осколка қалса, оның үстіне өмір бойы колхоздың бригадирі, қарауылы болсаң, сексен деген, әрине, аз жас емес.

Әйтеуір, әбүйір екен, бұл уақытқа дейін Сырым ешкімге масыл болған жоқ. Рас, қолтоқпақтай снаряд оң қолын жұлқа тартып өткенде, есінен танып қалып, санитарлар зембілге салып көтергені бар. Басқа кезде жан баласына салмағы түсіп көрмеген.

Енді келіп әлгі шоңмұрын бригадир мұны:

— Масыл қақбас! — деп кетті.

Бұл сөз оң қолын жұлған қолтоқпақтай снарядтан да ауыр болды. Снаряд қолын жұлса, әлгі сөз жүрегін жұлып жібергендей еді. Үйдің іргесіне тізерлеп қисая кеткен қалпы тырп етпестен көп отырды.

— Өзім асыраған текешік көзін ежірейтіп өзімді сүзіп кетті, — деді ол күйзеле бір күрсініп. — Қой, мұны бүйтіп едіреңдетіп қоймай, бастыққа барып айтайын, — деп сыңар қолымен жер таянып тұра бермекші еді, жалғыз қол оның шүйкедей кәрі сүйегін көтеруге жарамай қалғандай бүгіліп кетті.

Қанаты қайырылған кәрі қырандай жамбастап жатып, сөбіздікке ұрлана кірген қара қоян мен ақ қоянды көрді. Көрші үйдегі Нәметтің баласы қоян асырайды. Кенет есіне Нәмет түсті. «Сен тірі болсаң, мен бүйтіп жатпас едім-ау» деді.

Жоңышқаның екінші орымы гүлдеген кез. Қаңылтыр төбелі тарбиған үлкен үйдің іргесінен басталған жасыл желең зүміреттей жайнап, әрідегі зифа теректерге жеткенше толқынданып жатыр. Жүгері собық тартып, шашағы сыландап қалған кез. Ұзатылатын қыздай сызылып тұр. Үкілері біркелкі. Сахнадағы артистердің үкісіндей. Жүгерінің етегін ала Сырекең бір жүйек асқабақ егіп еді, ол да жапырақ жайып, желі тартып, түйін тастап қалыпты. Алтын тәж киген күнбағыстар менменсіп кегжиіңкіреп тұр. Немерелері отырғызған намазгүл қазір күн көзінен ұялып, қауашағын ашпайды. Намазгүл күн еңкейе жайнадап шыға келеді.

Алау бет алма құр қызарғаны болмаса, әлі пісуі жете қоймаған. Сұғанақ ала торғайларды Сырекең сол алмаға жолатпай-ақ жүруші еді, қазір қарттың дәл жүректен жараланғанын пайдаланып қалғысы келгендей, жеміске жаудай тиіп, істік сары тұмсықтарын сала бастады.

Ала торғайлар сау етіп жетіп келгенде, ақ қоян мен қара қоян өз үйіне қаша жөнелді. Қояндардың жымы шынжырлы көк төбеттің жанынан өтер еді, аузы кебістей көк төбет зытып бара жатқан қояндарды бас салайын деп құлақтарын тікірейтті де, жалқаулығы ұстап, көзін марғау жұмып, жата кетті.

Сырымның осколкалы жамбасы сыздады. Күн бұзылатын шығар деп аспанға қарап еді, теңбіл көк екен. Шарбы бұлт аспан көгіне бастырған гүлқайыр жапырағындай өрнек салыпты.

Жамбасы сыздаған сайын, әлгі музей есіне түседі. Алматыда қызмет істейтін жиені ана бір жылы астананы аралатқан. «Алтын адамды» көрсетейін деп музейге алып барған. Сырекенді «алтын адам» аса таңқалдырмады, оны таңдандырған жай ғана жамбас сүйек еді.

Жамбас сүйекке садақтың сұқ саусақтай оғы бойлап кіріп кеткен екен. Ағаш жебе әлдеқашан шіріген шығар, ал темір ұшы қалып қойған. Жамбас сүйек сары тап болып сарғайған. Темір оқ туасы бірге жаралғандай, сүйекке нық қадалған.

— Бұдан бірнеше мың жыл бұрынғы жауынгердің жамбасы, — деп түсіндірді жиені.

— Әб бәрекелде-е-е, — деді Сырекен таңдайын тақылдапты, — мен өлген соң менің жамбасым да мың жыл бойы ескі жауым — осколкамен бір жатар екен да.

Сырым сыздаған жамбасына салмақ салмайын деп басқа жамбасына қарай жантайды. Музейдегі сүйек көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды.

— Мен ақирет сапарына бет алған соң, мың жылдан кейінгілер осколкалы жамбасымды тауып алып музейге қояр. Демек, мен адамзатқа енді мың жылдан кейін де керекпін. Ал, әлгі шоңмұрын шірік не деп кетті сонда?

Ұмытпаса, осыдан бес жыл бұрын «Қызыл арай» колхозының «Құланоты» бөлімшесінің жалпы жиналысын председателі Нақыпханның өзі келіп ашты. «Құланотыға» бригадир құтаймағалы қашан. Бір жылда екеуі ауысып отырған кездер де болды. Жігіттер ел басқаруға, шаруашылықты ұйымдастыруға олақ соға берді. Пысық дегендері араққа құмарлау шықты. Ал, арақ жүрген жерде өзөзіл қоса жүреді.